

ΠΑΣΧΑΛΗ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ
Καθηγήτρια Πανεπιστημίου

ΘΥΡΑΘΕΝ ΘΕΩΡΗΣΗ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΡΙΟΥ

Ανάτυπον εκ του Τόμου

«Η ΕΚΑΤΟΝΤΑΠΥΛΙΑΝΗ ΚΑΙ Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΑΡΟΣ»
ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
(Πάρος, 15-19 Σεπτεμβρίου 1996)

ΠΑΡΟΣ 1998

Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη
Καθηγήτῃ Πανεπιστημίου

ΘΥΡΑΘΕΝ ΘΕΩΡΗΣΗ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΡΙΟΥ

Το επίρρημα «θύραθεν» στον τίτλο της ταπεινής συνεισφοράς μου στο πνευματικό αυτό συμπόσιο αποσκοπεί να λειτουργήσει ως πρόσκληση για μια θεώρηση της περίπτωσης του Αθανασίου Παρίου με τα κριτήρια της ιστορικής ανάλυσης μάλλον παρά της ιδεολογικής διαμάχης. Η επιβλητική αυτή μορφή της πνευματικής ιστορίας του μεταγενέστερου ελληνισμού δεν μπορεί να αποτιμηθεί στις πραγματικές της διαστάσεις ενόσω σημαντικότερο τμήμα του έργου της ακάματης γραφίδας της παραμένει ανέκδοτο. Όπως είναι γνωστό, δεκάδες κείμενα του Αθανασίου Παρίου παραδίδονται σε κώδικες που αναμένουν ακόμη τους μελετητές και τους εκδότες τους. Περισσότερα από τριάντα ανέκδοτα έργα έχει εντοπίσει πρόσφατα με τις έρευνές του ο πατήρ Γεώργιος Μεταλληνός¹. Η εικόνα λοιπόν δεν είναι πλήρης, οι πηγές και στην περίπτωση αυτή αποσπασματικές, κάπως παράδοξα, θα πρόσθετα, δεδομένης της σημασίας της πνευματικής αυτής παρουσίας, μιας παρουσίας τόσο δυναμικής για την Ορθόδοξη κοινωνία του νεότερου ελληνισμού. Ως προς το ζήτημα της αποκατάστασης της ιστορικής εικόνας του Αθανασίου Παρίου θα ήθελα να σημειώσω και ένα άλλο σοβαρό ζήτημένο. Εκκρεμεί μια πλήρως διακριβωμένη βιογραφία του, που θα θέσει το στερεό πραγματολογικό θεμέλιο για τη μελέτη του έργου και της σκέψης και θα επιτρέψει την αποτίμηση της παρουσίας του με ασφαλέστερους, όχι ιδεολογικά προκαθορισμένους όρους. Υπάρχουν σοβαρά κενά στη βιογραφία του Αθανασίου Παρίου, ιδίως σε σχέση με τη δράση του στο Άγιον Όρος, που πρέπει να καλυφθούν με προσεκτική αναζήτηση πληροφοριών². Συγχρόνως εκκρεμεί ο έλεγχος υποθέσεων που τείνουν με την πάροδο του χρόνου να εκληφθούν ως δεδομένα του βίου του χωρίς όμως το αναγκαίο τεκμηριωτικό υπόβαθρο. Η αποκατάσταση του corpus των επιστολών του και η έκδοση της αλληλογραφίας του ίσως να βοηθήσει σοβαρά προς την κατεύθυνση αυτή, όπως και η διακρίβωση της

1. Βλ. πρ. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, «Αθανάσιος Πάριος (1721-1813)», *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών* Α' (1995) 319-326.

2. Η σχετική βιβλιογραφία συγκεντρώνεται από τον πρ. Γ. Δ. Μεταλληνό, ό.π., σ. 342-345. Βλ. ιδιαίτερα τις βιογραφικές προσεγγίσεις του Κ. Αμάντου, *Τα γράμματα εις την Χίον κατά την Τουρκοκρατίαν 1566-1822*, Αθήνα 1976, σ. 18-30, Δ. Β. Οικονομίδη, «Αθανάσιος Πάριος (1721-1813)», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* Α' (1961) 347-422 και G. Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft, 1453-1821*, Μόναχο 1988, σ. 358-365. Ένα αθησάριστο στη σχετική βιβλιογραφία βιογραφικό σχέδιασμα παραθέτει ο C. Emereau, «Hymnographi Byzantini», *Echos d'Orient* 127-128 (Ιούλιος - Δεκέμβριος 1922) 274-275.

χειρόγραφης παράδοσης του έργου του.

Η κρίση μας λοιπόν παραμένει ελλιπής, πρώτον επειδή με βάση κυρίως τη μαρτυρία των πολεμικών και αντιρρητικών κειμένων που δημοσιεύθηκαν κατά τη διάρκεια του βίου του, ήταν εύκολο να αδικηθεί και να δυσφημιστεί ο όσιος της Πάρου από τους ιδεολογικούς του αντιπάλους. Αδικήθηκε όμως και από τους θιασώτες και πνευματικούς ζηλωτές του ο Πάριος εκκλησιαστικός πατέρας, γιατί στην πολεμική των αντιπάλων δεν αντέτειναν μια εικόνα πληρέστερη και ιστορικά βασιμότερη, θεμελιωμένη σε μαζική κριτική έκδοση των κειμένων και ένταξη του σφαιρικού πνευματικού προβληματισμού που αναδύεται από το συνολικό έργο στα ιστορικά συμφραζόμενα μιας κοινωνίας που αγωνίζεται να προσδιορίσει το συλλογικό της πεπρωμένο και να διαπλάσει τη νεότερη ταυτότητά της. Θεωρήσεις αυτού του τύπου θα επέτρεπαν την ανάδειξη της μείζονος ιστορικής φυσιογνωμίας του οσίου Αθανασίου και θα απάλλασσαν την εικόνα του από τις σχηματικές απλουστεύσεις της ιδεολογικής διαμάχης.

Για να αναχθούμε προς αυτές τις πιο ουσιαστικές αναγνώσεις και αποτιμήσεις θα έπρεπε να αναθεωρήσουμε μερικές συμβατικές αντιλήψεις, που παρά τις διαφωνίες τους και τις ασυμφιλίωτες αξιολογικές προϋποθέσεις των απόψεών τους, συμμερίζονται τόσο οι απολογητές όσο και οι επικριτές και κατήγοροι του Αθανασίου Παρίου. Θα ήθελα να σταθώ σε ένα μόνο παράδειγμα, κατά τη γνώμη μου ιδιαίτερα αποκαλυπτικό σε πολλά επίπεδα. Πρόκειται για τις περί παιδείας αντιλήψεις του οσίου Αθανασίου και τις εκατέρωθεν ερμηνείες τους. Η συμβατική άποψη, τόσο των θιασωτών όσο και των επικριτών του Παρίου στοχαστή, τον κατατάσσει μεταξύ των εχθρών και πολεμίων του Διαφωτισμού, της θύραθεν δηλαδή κοσμικής παιδείας. Είναι όμως τόσο μονοσήμαντα τα πράγματα; Με ποια ακριβώς έννοια είναι ο Αθανάσιος ο Πάριος πολέμιος του Διαφωτισμού; Για να απαντηθεί με ιστορική ακρίβεια και όχι με γενικεύσεις το ερώτημα αυτό απαιτούνται κάποιες αποσαφηνίσεις του ζητουμένου, ιδίως χρονολογικού χαρακτήρα αλλά και ως προς τις διακυμάνσεις, τις προϋποθέσεις και τις συγκυρίες που υπαγόρευαν το περιεχόμενο των απόψεων του Παρίου. Αν κατά προσέγγιση μπορούσαμε να ιχνογραφήσουμε αυτή την πιο σύνθετη εικόνα με τις φωτοσκιάσεις της, θα έχουμε κάνει ένα βήμα πέρα από τις απλουστεύσεις της ιδεολογικής πολεμικής και τις σχηματικές αποφάνσεις των συμβατικών απόψεων.

Η στάση του Αθανασίου Παρίου απέναντι στην παιδεία του Διαφωτισμού επί τη βάση της μαρτυρίας των κειμένων εμφανίζεται συνθετότερη από ό,τι τείνουμε να πιστεύουμε. Τεκμήριο σημαντικό για την κατανόηση της στάσης του αυτής είναι η μαρτυρία τόσο της συμπεριφοράς όσο και των κειμένων του σε σχέση με την φοίτησή του στην Αθωνιάδα κατά την επίμαχη σχολαρχία του Ευγενίου Βούλγαρη. Πρώτον ο Πάριος δεν φαίνεται να μπορεί να συγκαταλεγεί μεταξύ των πολεμίων του Βούλγαρη στις διαμάχες και τους φατριασμούς

που συγκλόνισαν τη σχολή και οδήγησαν στην αναστολή της λειτουργίας της. Δεν φαίνεται δηλαδή να συντάσσεται με όσους ακολουθούσαν τον γραμματιστή της Σχολής Παναγιώτη Παλαμά στην εξοντωτική τακτική του απέναντι στον Ευγένιο. Γνωρίζουμε άλλους σπουδαστές, όπως τον μελλοντικό επίσκοπο Πλαταμώνος Διονύσιο, που συντάχθηκαν με τον Παναγιώτη Παλαμά. Ο Πάριος όμως, όπως και ο Σέργιος Μακραίος, δεν φαίνεται να ήταν μεταξύ τους. Ίσως να τήρησαν ουδετερότητα, πάντως οι σχέσεις τους με τον Βούλγαρη δεν διαταράχθηκαν. Η συνέπεια της στάσης του Παρίου απέναντι στον Βούλγαρη κατοπτρίζεται πολλά χρόνια αργότερα και στη θερμή απολογία του υπέρ του παλαιού δασκάλου του σε απάντηση της επίθεσης κατά του πολιού «πρύτανη»³ του ελληνικού διαφωτισμού στα Καλοκινήματα του Αθανασίου Ψαλίδα⁴.

Σε σχέση με τη στάση του Παρίου διαθέτουμε σημαντικά τεκμήρια, που θα άξιζε να προσεχθούν περισσότερο από την έρευνα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το κείμενο «Ἐπιστολή Ἀθανασίου τοῦ Παρίου πρὸς τὸν λογιότατον Κυπριανὸν καὶ πρὸς πάντας ἀπλῶς τοὺς λέγοντας ὅτι αὐτὸς ἐχρημάτισεν αἴτιος τῶν ἐν τῷ ὄρει τοῦ Ἄθωνος ταραχῶν καὶ σκανδάλων ἀπολογητικὴ τούτέστι δεικνύουσα ὅτι ψευδῶς καὶ πάντῃ ἀλόγως ταῦτα λέγονται κατ' αὐτοῦ»⁵. Στην επιστολή αυτή ο Αθανάσιος εκθέτει τη στάση του για διάφορα άλλα ζητήματα που είχαν προκαλέσει διαμάχες στο Ἅγιον Ὄρος περί τα μέσα του δεκάτου ογδούτου αιώνα, ιδίως για το λεγόμενο ζήτημα της συνεχούς μεταλήψεως⁶. Το ζήτημα αυτό, διευκρινίζει, τον απασχόλησε και κατά τις συζητήσεις του στο «Σχολεῖον» του Αγίου Ὄρους, δηλαδή στην Αθωνιάδα Σχολή⁷. Με αφορμή την αναφορά στο «Σχολεῖον», εντούτοις, δεν διατυπώνει οποιεσδήποτε αντιρρήσεις ούτε ανακαλεί στη μνήμη του κάποιες αντιθέσεις προς την παλαιότερη διδασκαλία του Βούλγαρη στη σχολή, που όπως γνωρίζουμε είχε ως αποκλειστικό της περιεχόμενο θεματολογία της «θύραθεν» παιδείας, νεότερη φιλοσοφία, μαθηματικά, κλασικά γράμματα⁸.

3. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*, Παρίσι 1803, σ. 16 σημ. 1.

4. Βλ. «Ἐλεγχος ψευδοταλαιτισμοῦ της Ελλάδος», επιμ. Αθ. Φωτοπούλου, *Μνημοσύνη* 11 (1988-1990) 344-351.

5. Το χειρόγραφο κείμενο παραδίδεται στον Κώδικα 1344 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος.

6. Για την ανάμιξή του στις Αγιορείτικες διαμάχες αυτής της εποχής πρβλ. και την πρόσφατα εκδεδωμένη απολογία του Παρίου, *Δήλωσις της περί των εν Αγίῳ Ὄρει ταραχῶν ἀληθείας*, επιμ. Θεοδωρήτου Ιερομονάχου Αγιορείτου, Αθήνα 1988.

7. Ε.Β.Ε. Χφ 1344, φ. 6r.

8. Βλ. Ευγένιος Βούλγαρης, «Ἐπιστολή εἰσέτι ἀνέκδοτος τῶ λογιότατῳ εν ιεροδιακόνις κυρίῳ Κυπριανῶ», *Παράλληλον φιλοσοφίας καὶ χριστιανισμοῦ*, Κωνσταντινούπολη 1830, σ. 82-91. Ἐνα σοβαρό πρόβλημα σε σχέση με τη μαρτυρία αυτή του Βούλγαρη και την εν γένει στάση του Αθανασίου Παρίου απέναντί του, τίθεται από το ως πολὺ πρόσφατα ανέκδοτο κείμενο «Ἐγχειρίδιον ἀπολογητικὸν διὰ βραχέων πρὸς τὰς δεινὰς κατηγορίας, τὰς κατὰ τοῦ συγγραφέως τῆς προεκδοθείσης "Ἀντι-

Ότι η αντίθεση του Παρίου προς την παιδεία του Διαφωτισμού, στην εκδοχή τουλάχιστον που την εισήγαγε ο Ευγένιος Βούλγαρης στην διανοητική ζωή της καθ' ημάς Ανατολής, δεν υπήρξε τόσο απόλυτη και άνευ όρων, όσο τείνουμε να πιστεύουμε, φαίνεται και από μια άλλη κρίσιμη επιλογή του. Όταν οι ανάγκες του διδακτικού του έργου κατά τη σχολαρχία του στη Θεσσαλονίκη και στη Χίο του υπαγόρευαν την επιλογή βοηθημάτων εκτός του καθιερωμένου κανόνα της παραδοσιακής παιδείας, ο Αθανάσιος και πάλι στράφηκε προς κείμενα του μετριοπαθούς Διαφωτισμού στα οποία τον είχε εισαγάγει με τη διδασκαλία του στην Αθωνιάδα ο Ευγένιος Βούλγαρης. Έτσι επέλεξε προς μετάφραση τα *Στοιχεία Μεταφυσικής* του Antonio Genovesi⁹, του Ιεουνησίου, καθώς και τα *Στοιχεία Αριθμητικής* του Christian Wolff, του Ουολφίου¹⁰. Τα δύο αυτά ονόματα της παιδείας του Διαφωτισμού της Δύσεως είχαν καθιερωθεί ως δόκιμες πηγές χριστιανικής παιδείας στην Ανατολή από τη διδασκαλία του Βούλγαρη. Διαφάνεται στις επιλογές αυτές του Παρίου η προσήλωσή του στην παρακαταθήκη του Βούλγαρη, του οποίου η εκπαιδευτική φιλοσοφία είχε διαμορφωθεί στο φως των αντιλήψεων για την παιδεία του γένους που είχαν πρυτανεύσει στη στρατηγική της Μεγάλης Εκκλησίας από τα μέσα του δεκάτου ογδόου αιώνα και ως το 1789.

Πιστεύω ότι οι διακρίσεις και αποχρώσεις που δαιφαινούνται στις επιλογές αυτές του Αθανασίου Παρίου, θα έπρεπε να αναγνωριστούν ως στοιχεία της ευρύτερης εικόνας της πνευματικής ζωής του Ορθόδοξου γένους τον δέκατο όγδοο αιώνα. Η εντύπωση των απόλυτων αντιπαραθέσεων, των στεγανών θέσεων, της διαμάχης και της εχθρότητας θα πρέπει πλέον να εγκαταληφθούν και να αναγνωριστούν ως προϊόν αναχρονιστικών ερμηνειών που επέβαλαν μεταγενέστερες, συχνά τελείως πρόσφατες, ιδεολογικές διαμάχες. Η Εκκλησία μέχρι το 1789 ή ακριβέστερα μέχρι το 1793 δεν αντιστάθηκε άνευ όρων στον Διαφωτισμό. Απεναντίας μάλιστα, η στρατηγική της όπως φαίνεται από επιλογές Πατριαρχών,

*φωνήσεως" γενομένης υπό του ιατροφιλοσόφου κυρίου Διαμαντή του Κοραή», που προσγράφεται στον Πάριο. Στο κείμενο αυτό ο Πάριος, πιστός στην προσπάθειά του να εντάξει στη χορεία των γνήσιων προασπιστών των παραδόσεων του γένους και της Ορθοδοξίας τους κορυφαίους δασκάλους Ευγένιο Βούλγαρη και Νικηφόρο Θεοτόκη, ισχυρίζεται ότι ο Βούλγαρης δεν δίδαξε τίποτε το νεωτερικό ή καινοτόμο στην Αθωνιάδα. Διαφευδίζει με τον ισχυρισμό αυτό τα όσα εκθέτει στην επιστολή του του 1756 προς τον Κυπριανό ο Βούλγαρης. Βλ. Βασίλειος Ν. Μακρίδης, «Η φυγή του Ευγενίου Βούλγαρη από την Αθωνιάδα: Μια μαρτυρία του Αθ. Παρίου στις αρχές του 19ου αι., το ιστορικό της πλαίσιο και η σημασία της», *Ίστωρ* 9 (Δεκέμβριος 1996) 106-107. Οι ισχυρισμοί του Παρίου πάντως θα πρέπει μάλλον να ερμηνευθούν σε συσχετισμό με την πολεμική του κατά των επικίνδυνων κατά τη γνώμη του νεωτερισμών των οπαδών του Διαφωτισμού, από τους οποίους δοκίμαζε με όσα γράφει για τον Βούλγαρη να στερήσει τα ερείσματα που θα τους πρόσφερε η συστράτευση του Ευγενίου με τη δική τους πλευρά.*

9. Βλ. *Στοιχεία Μεταφυσικής*, Βενετία 1802.

10. *Ουολφίου στοιχεία της Αριθμητικής*, Μονή Βλατάδων, Χφ. κώδις 43, σ. 1-198. Βλ. Γ. Μεταλληνός, *ό.π.*, σ. 322.

όπως ο Κύριλλος Ε΄ και ο Σεραφείμ Β΄, καθοριζόταν από την προδιάθεση να υιοθετηθούν στοιχεία της νεωτερικής παιδείας, ευρωπαϊκής προέλευσης φιλοσοφικά ρεύματα και εκπαιδευτικά προγράμματα για να ενισχυθεί ο δυναμισμός και η αποτελεσματικότητα της ελληνικής παιδείας στην καθ' ημάς Ανατολή. Αυτό εξηγεί την υπόθεση της Αθωνιάδας στα χρόνια του Βούλγαρη, οπωσδήποτε την πιο τολμηρή πρωτοβουλία της Εκκλησίας στο χώρο της παιδείας κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα¹¹. Αυτό εξηγεί επίσης τα πλατιά περιθώρια της ανοχής της Εκκλησίας απέναντι σε ανακαινιστές λογίους και δασκάλους που ξέφευγαν, ωθούμενοι από «*διακαή και γνήσιον πρὸς τὸ δημόσιον καλόν*» έρωτα και από «*μεγάλην κλίσιν πρὸς τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων*», για να δανειστώ τις εκφράσεις του Μοισιόδακα¹², από την πεπατημένη της συμβατικής παιδείας. Ας θυμηθούμε ότι η επίσημη Εκκλησία ούτε edίωξε, ούτε καταδίκασε τολμηρούς Διαφωτιστές όπως ο Νικόλαος Ζερζούλης, εισηγητής της Νευτώνειας φυσικής στην ελληνική παιδεία, ή ακόμη και αυτός ο «*ἀκατάστατος*» Μοισιόδαξ, που τόσα σκάνδαλα προκάλεσαν με τη διδασκαλία τους μεταξύ των συντηρητικών λογίων. Αξίζει να σημειωθεί νομίζω ότι μεταξύ των δύο χρονικά ακραίων περιπτώσεων του Ανθρακίτη (1723) και του Παμπλέκη (1793), σε μια εποχή ζυμώσεων ιδεολογικών και πνευματικών αναζητήσεων που καλύπτει όλο το εύρος του δεκάτου ογδόου αιώνα, η Εκκλησία δεν προβαίνει σε καταδίκες νεωτεριστών λογίων, παρά τις έντονες αντιπαραθέσεις επί μέρους συντηρητικών λογίων και κληρικών προς αυτούς¹³.

Μετά την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης τα πράγματα είναι βέβαια διαφορετικά αλλά ευεξήγητα ενόψει των πολιτικών διαπλοκών και των πολιτικών σκοπιμοτήτων που υπερκαθορίζουν τον χαρακτήρα της ιστορικής πράξης κατά τη δραματική τριακονταετία ως το 1821¹⁴. Εν πολλοίς η ταυτότητα του Αθανασίου Παρίου σφυρηλατήθηκε από την εμπλοκή του στις ιδεολογικές διαμάχες αυτής της όψιμης εποχής με αποτέλεσμα η μορφή του μαχητικού απολογητή να επισκιάσει την ευρύτερη εικόνα που αναδύεται από τη σύνθεση των παραδόσεων και τη διακόσμηση ποικίλης προέλευσης πνευματικών στοιχείων για να παραχθεί το ζητούμενο πλαίσιο Ορθόδοξης σκέψης και πράξης. Η ισχύς του Ορθό-

11. Για περαιτέρω ανάπτυξη ας μου επιτραπεί να μνημονεύσω τις ακόλουθες εργασίες μου: «Athos and the Enlightenment», *Mount Athos and Byzantine Monasticism*, επιμ. Α. Α. Μ. Bryer και Μ. Cunningham, Aldershot: Variorum 1996, σ. 257-272, «Η Μονή Βατοπεδίου και η παιδεία του γένους: η συνεισφορά της Αθωνιάδας», *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπεδίου. Παράδοση - ιστορία - τέχνη*, Άγιον Όρος 1996, τ. Α΄, σ. 72-80 και *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, Αθήνα 1985, σ. 46-54.

12. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Ηθική Φιλοσοφία. Προοίμιον*, Βενετία 1761. Αναδημοσίευση στο Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, Αθήνα 1985, σ. 323-344. Τα παραθέματα στη σ. 341.

13. Βλ. Μ. Ι. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης του γένους κατά τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα*, Αθήνα 1976, σ. 97-113.

14. Βλ. του ίδιου το ωραίο κείμενο, «Είκοσιν ετών εθνική ιστορία κατόπιν θεού 1791-1811», αυτόθι, σ. 57-95. Πρβλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα 1990, σ. 61-66.

δοξου οράματος του κόσμου και της ζωής, άλλωστε, έγκειται όχι τόσο στην αναλυτική του καθαρότητα όσο στην ικανότητά του να ενσωματώνει και να συνθέτει συχνά αντίθετα στοιχεία σε ενότητες που αναπαύουν βιωματικά τις συνειδήσεις των πιστών¹⁵.

Δίκην επιλόγου ας μου επιτραπεί μια ακόμη διαπίστωση. Ένας περίεργος, όσο και επίμονος, μανιχαϊσμός ταλανίζει τη μελέτη και την κατανόηση της πνευματικής ζωής του Ορθόδοξου Ελληνισμού κατά τους χρόνους της δουλείας. Ανάλογα με τις πεποιθήσεις και τις προτιμήσεις τους οι μελετητές που εγκύπτουν στα ζητήματα της πνευματικής ζωής του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού, διαβλέπουν στο έργο, στη σκέψη, στη δράση και στις προθέσεις των φορέων της πνευματικής ζωής μιας εποχής ριζικά διαφορετικής από τη δική μας, είτε «αντιδραστικές» και οπισθοδρομικές προδιαθέσεις και σχεδιασμούς, εθελοδοουλία και σκοταδισμό είτε, αντίστροφα, απεμπόληση των ιερών και των οσίων της πίστης και του γένους, νόθευση των παραδόσεών του, αλλοίωση της αυθεντικότητας και των γνήσιων αξιών που συνθέτουν την αρχέγονη φυσιογνωμία του. Αποτέλεσμα των μανιχαϊκών αυτών θεωρήσεων είναι η μεταβολή της ιστορίας σε ιδεολογικό πεδίο μάχης με πρωταρχικό θύμα βέβαια την κατανόηση και την αποκατάληπτη ερμηνεία. Είναι, πιστεύω, καιρός να προχωρήσουμε πέρα από τους μανιχαϊσμούς, να ακούσουμε πρωταρχικά το λόγο των πηγών με συμπάθεια και κατανόηση και να προσπαθήσουμε να καταλάβουμε σε συνάρτηση προς τα ιστορικά συμφραζόμενα τα προβλήματα και τα αιτήματα προς τα οποία οι φορείς της πνευματικής ζωής δοκιμάζουν να αναμετρηθούν. Έτσι ίσως μπορούμε να φτάσουμε σε μια ανάγνωση των πηγών με τους δικούς τους όρους για να αντιληφθούμε τόσο τις αντινομίες και τις ετερότητες, όσο και τα ιδεώδη και τους οραματισμούς. Τολμώ να ελπίζω ότι η άρση της μελέτης των πηγών της εποχής του Διαφωτισμού υπεράνω σύγχρονών μας σχηματικών και ιδεολογικά προκαθορισμένων απλουστεύσεων θα συντέινε σε πιο αποκατάληπτες αναγνώσεις που θα έκαναν ορατά τα συχνά δραματικά διλήμματα των εκπροσώπων της πνευματικής ζωής αλλά και την κοινή σε όλους ανεξαιρέτως μέριμνα και καημό για την πνευματική ανόρθωση και προκοπή του γένους. Με αυτό το πνεύμα πρέπει να προσεγγίσουμε, πιστεύω, τόσο τον Αθανάσιο Πάριο όσο και ιδεολογικούς του αντιπάλους όπως τον Αδαμάντιο Κοραή, τον Νεόφυτο Βάμβρα ή τον Βενιαμίν Λέσβιο. Το κέρδος μας θα είναι η ιστορική κατανόηση και η επιστημονική ευθύνη.

Πανεπιστήμιο Αθηνών

15. Για το θέμα βλ. αναλυτικότερα Ρ. Μ. Kitromilides, «Balkan Mentality. History, Legend, Imagination», *Nations and Nationalism*, II (1996) 163-191, ειδικότερα σ. 176-179 για το Ορθόδοξο όραμα του κόσμου.

